

Wilhelm Barthold'un Makaleleri

IV

Sistan, Afganistan'ın Güney Kısmı ve Belucistan¹

Herat'ın henüz kuzey ticaret yolu üzerinde bulunduğu dönemde Sistan ve İran'ın güney bölgeleri ile birlikte bir ticaret merkezi olduğunu gördük. Makdisî'nin sözlerine göre Gerirud'da bir ateşperest Horasan'da² eşi benzeri bulunmayan bir köprü kurar. Timurlular döneminde köprü bugünkü adıyla پل مالان (İsfizarî'ye göre), İngiliz kitaplarında Pul-i-Malun, Ferrier'de Peul-Malane³ olarak anılır. XIX. yy.da köprü Yar Muhammed tarafından onarılır. Yanmış kerpiçten kurulan ve 26 kemerden⁴ oluşan böyle bir köprü Ferrier'e göre Avrupa'da sıradan bir olguydu, Afganistan'da ise herkesi hayrete düşürüyordu; köprüyü selden korumak için etrafında kum torbalarından set örülmüştü.

X.yy.da bahçeler Herat'tan güneye doğru 1 fersah daha uzandı⁵; şehirden 3 günlük yolda Herat bölgesine bağlı, toprağı verimli ve 4 kasabadan oluşan İsfizar⁶ ili bulunuyordu. Kasabalardan birinin ismi Adresken idi; bu adı günümüzde Herat'tan iki geçit uzaklıkta Adreskend köyü ve Hamun gölüne dökülen Harud çayı taşır. 3 geçit büyüklüğündeki bu alanda işletilmemiş toprak yoktu. Kısaca Sebzevar ve Sebzar⁷ olarak bilinen İsfizar şehri Adreskend'den güneye doğru 1 geçitlik uzaklıkta yer alıyordu. Şehir sakinleri Timur'a karşı ayaklanıp vekilini öldürdükleri için şehir 1383 yılında Herat'tan beter yağmalanmıştır. Şehir alındıktan sonra Timur'un emriyle eli-ayağı bağlı 2000 kişi üst üste yığılarak ve bunların üzeri toprak ve kerpiç ile kapatılmak sureti ile bir kule yapılır⁸. Sürekli isyanlar ve bunların kanlı bir şekilde bastırılmasından dolayı İsfizar, Herat'ın aksine Timur'un vekilleri döneminde kendini toparlayamadı. Mu'in ad-din İsfizarî vatan tasvirlerinde sadece şehirlerin ve kalelerin harabelerinden bahseder. Ferrier'e göre⁹ XIX. yy.da bölge Herat ve Kandagar hâkimleri arasındaki muharebelerden muzdarip olur; sadece yıkıntılar ve kurumuş kanallar şah Abbas'ın dönemindeki (XVI. yy. sonu – XVII. yy. başı) eski

* Çeviren: Janyl Myrza Bapaeva, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Edebiyatı Programı doktora öğrencisi, jenyacik@gmail.com

¹ V. V. Barthold, İran'ın Tarihî Coğrafyası ve Tarihi Üzerine Çalışmalar, Rusya İlimler Akademisi, Doğu Edebiyatı Yayınları, Moskova, 2003, s. 83-101.

² Makdisî, 330.

³ Ferrier, *Voyages*, t. II, p. 29. «Barthold'in ilavesi» Holdic (*The Indian borderland*, p. 174), köprü Herat'tan 3 İngiliz Mili uzaklıkta idi.

⁴ «Barthold'in ilavesi» Karşılaştırmız: Vasifi, taş baskı, 86a: Hanıkov (*Mémoire*, p. 126) 23 kemer olduğunu söylüyor.

پل مالان که در یک فرسنگی شهر هرات است و آن معریست که مشتمل است بر بیست و هشت طاق که عمر هاست که معمار فلک از بری رود مجره نمونه قالب یک طاق او خیال می کند و از ماه نونکه یک پهلوی دیگرش میسر نمی شود و آن طاقها کاهی بمشابه پر آب می گردد که آب را مجال گذشتن نمی ماند یک پهلوی طاق را خراب کرده می گذرد

⁵ İstahrî'ye göre (266) Sistan'a giden yolda bahçeler 1 geçitlik mesafeye kadar uzanıyordu.

⁶ Yakut'ta «Mu'cam, I, 248» افسز ar aynı şekilde İstahrî, 267.

⁷ Herat'in yüksekliği 2600 funt, Sebzevar'ın 3550, Farah'ın 2500; Herat'tan Kandagar'a kadar 360 mil, Farah-Giriş 150, Giriş-Kandagar 70. İsfizar için bkz: *Le Strange, The Lands*, p. 412; *Hudūd el-Âlem*, çev. Minorski, 199, 327

⁸ Şerefeddin Yezdî, I, 360.

⁹ *Voyages*, t. II, p. 37.

ihtişamın izini taşır. Herat'ı Özbeklerden alan Abbas'a Herat'ın güneyinde Kandagar yolundaki birkaç kervansarayın inşaatı atfedilir. Ferrier'in¹⁰ tasvir ettiği harabe binalar arasında büyük Saba kalesi geçer; yerliler İsfizâr'dan yarım saat uzaklıkta bir dağın tepesinde bulunan bu kaleyi Büyük İskender'in kurdurduğuna inanırlar. Bu yıkıntılar İsfizârî'de Muzaffar-kuh¹¹ kalesi olarak geçmektedir. İsfizârî'nin bahsettiği camiye bakılacak olunursa İslami dönemde iskan edilmiş. İsfizârî'dan önce kalenin kurucusu olarak Alp-Gazi diye birisi zikredilmektedir.

Yol, hareket için mani teşkil etmeyen sıradağlardan geçer ve Sîstan veya Secestan bölgesine götürür. Sîstan orta çağda, 1872 yılındaki anlaşmayla İran ve Afganistan arasında paylaşılan bölgeden çok daha büyük bir alandı. X. yy. coğrafyacıları Secestan'ın Herat bölgesiyle komşuluğundan bahsetmekle birlikte sınırlar konusunda hemfikir değiller. İstahrî bir yerde¹² Dere köyünü (İsfizâr'dan iki geçit güneyde) Herat bölgesine, diğer yerde ise¹³ Secestan'a sadece Dere köyünü değil, 1 geçit daha kuzeyde yer alan Kustan köyünü de dâhil eder. Her halükarda o dönemde Secestan'ın Dere köyünden 1 geçit daha güneyde bulunan Farah şehrine bağlı olduğu kabul edilir. Ferrier'e göre Farah'ın sakinleri şehirlerini artık Sîstan'a bağlı olarak görmüyorlar. 1383 yılında Farah'ın yöneticisi kendi isteğiyle Timur'un hâkimiyetini kabul eder. Farah, Farah-Rud nehrinin sol kıyısında bulunur. X.yy.da şehir, ırmağın her iki kıyısında da yer alıyordu. Ferrier'e göre¹⁴ nehirde yarım saat uzaklıkta üç tarafı dağlarla çevrili vadide bulunan harabeler en eski Farah'ın kalıntılarıdır. Bilim adamı eski şehrin Büyük İskender seferinden çok önce kurulduğunu öne sürer, fakat delil göstermez. M. Ö. I. yy.da Haraklı İsidor'un eserlerinde Fra şehri geçer, fakat yeri net belirtilmez. Bugünkü Farah şehri, Herat şehir planına göre inşa edilmiştir; sadece ebatları küçük ve yığma duvarla çevrilidir¹⁵.

Curzon'un¹⁶ ifadesine göre Sîstan, mevsime ve su seviyesine göre sırayla göl, sazlık ve çorak toprak olmak üzere üç şekle bürünmektedir. Harud-Rud, Farah-Rud, Haş-Rud ve Hilmend ırmaqları Hamun-i Farah (ilk ikisinin döküldüğü yer) ve Sevaran (diğer ikisinin döküldüğü yer) adlı iki göl veya sazlık oluşturur. İki göl arasındaki alan Neyzâr ismini taşır ve sık çalılıktır. Sular taşıdığı göller birleşir ve Neyzar'ı sular altında kalır; nadiren görülmekle birlikte suların biraz daha yükselmesi ve güneye doğru uzanması sonucunda Hamun vadisi sular altında kalır, üçüncü aşamada ise Zereh'i su basar. Bu durumu en son İngiliz sınır belirleme komitesi üye rince 1885 yılında duymuştur. Buna göre su baskını çağdaş yerliler döneminde olmamıştır. Genel olarak, dolu göletlerden çok kurumuş nehir mecralarına daha sık rastlanır. Bölge, yağışların azlığına veya çokluğuna bağlı olarak sık değişime maruz kalıyor: göller ya sularla doluyor, ya da kuruyor, ya da tamamen kayboluyorlardı; nehirler mecra değiştiriyor; bazen ise Orta Asya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi yapay bir kanalla belli bir yere yönlendiriliyordu. Bu durumda yapay kanallar hızlıca doğal kanal görünümünü kazanıyordu. Nehirlerle getirilen toprak bölgeyi çok verimli kılıyordu; fakat çok sık olan seller şehirleri ve köyleri terk etmeyi mecbur kılıyordu. Curzon'un fikrine göre başka hiçbir yerde bu kadar şehir ve köy kalıntısına rastlamak mümkün değildi. X.yy. coğrafyacıları sadece bir gölden -30 fersah uzunluğunda ve 4-8 fersah genişliğinde olan Zereh gölünden- bahsederler¹⁷. Bu göle yukarıda adı geçen dört nehir dökülürdü. Gölün büyüklüğü daha o dönemlerde sürekli değişiyordu.

¹⁰ İbid., p. 363.

¹¹ İsfizârî, üniversite nüshası, taş baskı 19b ve ilerisi.

¹² İstahrî, 282.

¹³ a.g.e., 249.

¹⁴ Voyages, t. II, p. 278.

¹⁵ «Barthold'n ilavesi» şimdi şehir sakinleri tarafından terk edilmiştir, sadece askerler kalmıştır. (Yate, *Khurasan and Sistan*, pp. 15-16). Şehrin güneyindeki eski kale, قلعه دختر, şehirden 3 mil uzaklıktadır. Nehrin diğer kıyısında, kalenin karşısında eski şehrin harabeleri bulunur. Bununla birlikte Farah ahali tarafından terk edilmiştir bkz: *Imperial Gazetteer*, V, p. 75 ('almost deserted, the governor and his escort being the principal inhabitants'), Oysa ki Farah Afganistan'ın en büyük altı vilayetinin biri olarak geçer (İbid., p. 79: Kabul, Kandagar, Herat, Farah, Badahşan, Afgan Türkistanı). Dames İA'de 'Farâh' maddesinde Vendidat'ta Farah-Rud nehri Fradâtha şeklinde geçer. Dames'a göre şehir kötü vaziyette olsa da verimli toprakları ve Sîstan ile Hilmend kervan yollarının kesiştiği noktada bulunuyor olması nedeni ile merkezi bir vilayet olarak önemini korur.

¹⁶ *Persia*, vol. I, p. 226.

¹⁷ İstahrî, 243.

Bölgenin en verimli kısmı Hamun ile Hilmend'in sol kıyısı arasındaki ve günümüzde Sekuhe¹⁸ ve Nusretâbâd (Nâsirâbâd) şehirlerinin bulunduğu alandır. Orta çağda Sicistan'ın başkenti Zerenc, Hilmend'in sağ kıyısında idi¹⁹; bu şehrin adında Drangiana bölgesinin ve Σαράγγαι halkının²⁰ ismi geçer. Zerenc'in harabeleri Nad-Ali ve Zâhidân-Cihanâbâd şehirleri arasında bulunur²¹. Sicistan ismi bilindiği gibi Sakalar'ın ülkesi Sakistan'dan gelir. Haraklı İsidor'da ise Σαχαστηνή; İsidor bu bölgeyi Drangiana ile değil Paretakena (Drangiana ile Arakhosia veya Beyaz Hindistan arasında) ile bağdaştırır. Buradan, ilk başta Sakaların bugünkü Sîstan'ın güney kısmında yaşadıkları anlaşılır.²² Sîstan'ın yerlisi olduklarını vurgulamak için, Bellûciler ve diğer göç edenlerden farklı olarak, günümüzde Sîstânî terimi kullanılır; orta çağda Sekezî terimine de rastlanır. Rollinson'a göre²³ Sîstânîler «Persler saf Ari tipidir», hatta Herat Cemşîdleri İran'daki Ari ırkının en eski temsilcileridir. Öyle ki Ahamenişler döneminde dil ve tiplerini en iyi onlar korumuşlardır²⁴.

İstahrî'nin²⁵ de belirttiği gibi, ülke şiddetli rüzgârlara rağmen ılıman iklimi ve verimli toprakları ile diğerlerinde ayrılmaktadır. O dönemde rüzgâr değirmenlerin kullanıldığı bilinir. İngiliz Sınır Belirleme Komitesi'nin üyesi Holdich'in ifadesine göre²⁶, Sîstan'da Kasım ayında esen kuzey-batı rüzgârı o kadar şiddetli ki, ona kıyasla İngiltere'de esen Nord-East hafif bir esinti sayılabilir. Rüzgârın savurduğu kum bulutu tarlalar için sürekli tehlike teşkil eder; insanlar bu musibete karşı ağaçtan duvar kurarlardı²⁷. Sîcistan'ın başkentinin inşasında, İstahrî'nin belirttiğine göre Orta Asya'nın başka şehirlerinde olduğu gibi, ahşap kullanılmadı; çünkü ağaç böceklerle yem olduğu için dayanıksızdı; bu yüzden evler topraktan kemer şeklinde yapılırdı²⁸. Ferrier'in tasvirine göre²⁹ bugün Sîstan'daki evler kalın toprak katmanıyla kaplı ince kamış ve ilgın ağacının (Tamarix) dallarından yapılır, yani Orta Asya barınak tipinden farklı değildir³⁰.

Bölgenin en önemli nehri Hilmend o dönemde de büyük sayılmazdı, fakat Ferrier³¹ onun Dicle ile Hind arasındaki alanda tek büyük nehir olduğu ve şayet Avrupalıların elinde olsaydı vapurlar için yol olarak kullanılacağı görüşündedir. İstahrî zamanında Büst (şimdiki Kale-i Bîst) ve Zerenc

¹⁸ «Barthold'un ilavesi» Sekuhe, Wormal hesaba alınmazsa en güney yerleşim merkezi (bkz: Yate, *Khurasan and Sistan*, p. 91).

¹⁹ «Barthold'un ilavesi» İstahrî'nin Zerenc tasviri (239–240): ikisi batı tarafta olmak üzere beş kapı; güney kapısına yakın mahalleler ise en kalabalık olanlardır; kale kuzey-doğu köşesinde yer alır; «*şehre su sağlayan*» kanallar batı ve güney kapılarının yanından geçer; iç şehrin batı kapısından dış şehrin batı kapısı arasındaki mesafe 0,5 farsahtır. «Karşılaştırmız: *Le Strange, The Lands*, pp. 335–337».

²⁰ Yunanca Σαράγγαι kelimesi Ahameniş yazıtlarında da geçen doğu İranlıların Zranka bölgesine (ve halkına) verdikleri ismi çağrıştırmaktadır.

²¹ Tomaschek, *Zur Historischen Topographie*, II, s. 207; Yate, *Khurasan and Sistan*, p. 113. «Barthold'un ilavesi» Zerenc'in bugünkü yeri Ali Han Sancarâni tarafından kurulan yeni kalenin yanındadır. Tate'in şehir tasviri için bkz: *Seistan*, «pt III», p. 199 sq. *Bina-i Kaj'*ın ekteki planı. Plana göre dış şehir çaprazdan 3,5 İngiliz mili, iç şehir ise 1 milden biraz fazla. İkisinin batı kapıları arasındaki mesafe 1,5 mil. 'London of the East' (Kale-i Feth'ten Lam Cüveyn'e kadar 86 mil) için bkz: Landore, *Across coveted lands*, vol. II, p. 194. Zahidan, Timur ve Timurular devrine ait şehrin harabeleri. «*Drangiana'nın eski başkenti Sistan'ın yeri ile ilgili farklı bilgiler İtalyan arkeologlarca teklif edilmiştir. Bkz: Sceratto, Exvacations.*»

²² «Barthold'un ilavesi» Karşılaştırmız: Huart, *La Perse antique*, p. 48, Kiros hakkında: 'Il soumit les Saces, déjà installer dans la Sacastène, le Sistan actuel'; p. 130 – M. Ö. II.yy., Yüecjiler ve Yunan-Baktriyan Krallığı hakkında: 'C'est la même époque que l'on voit les Saces (Saka) s'installer dans le Nord de la Dragiane et donner au pays le nom de Sakastâna (Sistan actuel)'. «Sakaların Drangiana ve komşu bölgelerde yerleşmesi hakkında bkz: Herzfeld, *Sakastân*; Debevoise, *A political history*, p. 60 sq.; Masson-Romodin, *İstoria Afganistana*, c. I, s. 134 ve ilerisi; Daffinâ, *L'immigratione. Sistan'da İslam öncesi mimari eserler için bkz: Vandenberghe, Archéologie de l'İrân ancien*, pp. 15-17, 145; Koşelenko, *Kultura Parfii*, s. 98-106; Samadi, *Sîstân*; Gullini, *Architettura.*»

²³ Curzon, *Persia*, vol. I, p. 232.

²⁴ Sîstânî dili yeni Farsçanın bir lehçesidir (bkz: Grünberg, *Seistanskiy dialekt*; Weryho, *Sistani-Persian folklore*). Ortaçağ kaynaklarında (özellikle Farsça açıklamalı sözlüklerde) sagzi terimiyle sadece Farsçanın bir lehçesi belirtiliyordu (karşılaştırmız: Gauthiot, *Grammaie*, pp. VII-VIII).

²⁵ İstahrî, 242.

²⁶ *Afghan Boundary Commission*, p. 162.

²⁷ İstahrî, 242.

²⁸ A.g.e., 241.

²⁹ *Voyages*, t. II, p. 317.

³⁰ «Barthold'un ilavesi» İlgün ağacı git gide yok olmaktadır. (Yate, *Khurasan and Sistan*, p. 112). Binaların tipi bugün de basittir. Nüfusun durumu için bkz: İbid., pp. 83-84: 'The cultivators and people of Sisan generally were in a wretched state poverty... There were no landowners in Sistan. All the land and water belonged to the Government, who took a third share of the produce'. Çiftçilerin öküzleri yok, Nezar çeşebelerinden ödünç alırlar. Toprak mülkünün olmaması; kiracıların ve eskiden mirasçı kethudaların hükümetin istediği şekilde değiştirilmesi. Göz hastalıkları için makaleye bkz: A. Miller, «*Proşloe i Nastoyaşçee Seistana*», *Jivaya Starina* (1906).

³¹ *Voyages*, t. II, p. 339.

arasında Senarud kanalında gemiler sadece sular dolunca geçebiliyorlardı³². Zerenc'in yukarı-sında bir geçitlik mesafede Hilmend'den geçirilen kanalların döküldüğü baraj duvarı vardı. Orta çağda Bend-i Rüstem olarak bilinen ve Sicistan'lı Rüstem'e atfedilen duvar, muhtemelen bu duvardır; efsaneler barajın İslam öncesi dönemde kurulduğunu gösterir. Baraj duvarı 1383 yılında Timur, daha sonra Şahruh tarafından yıkılır; şimdi ise Kuhek ormanında Sekuha'ya bağlanılan kanala su yönlendirmek için ılgın dallarından ve topraktan yapılan bir duvar var.

İslam'ın ilk asırlarında Sicistan, Haricîlerin barınağı idi; onlar buradan isyanlarını ve komşu Horasan şehirlerine yağmalarını yönetiyorlardı³³. Haricîlere karşı mücadelede düzenli ordunun yanı sıra din için savaşan gönüllüler de - المطوعة - yer alıyorlardı; bu zümreyi hayatlarında meslek edinmeyenler, bir işe yaramayanlar oluşturuyordu. Bu sınıftan Seferîler hanedanı çıktı; hanedan kurucusu Yakup, zekâ ve kabiliyetlerini kullanarak askerlerin başına geçti, Haricîleri yendi veya kendi tarafına çekti, yabancı hanedanı ortadan kaldırdı ve Sicistan'ın tek hâkimi oldu. Bundan sonra Yakup bugünkü Afganistan topraklarını, İran'ın güney bölgelerini ve Horasan'ı ele geçirdi. 873–900 yılları arasında Yakup ve kardeşi Amr, İslam dünyasının doğusunda en güçlü hükümdarlar haline geldiler. Yakup ve Amr hiçbir zaman anayurtlarını unutmadılar, buna Zerenc'de kurdurdukları binalar³⁴ delildir. X. yy. coğrafyacılarının bahsettikleri köprü ve diğer yapıların mevcudiyeti Seferîlerin faaliyetleriyle ilgilidir. Hilmend'de Bûst'un (şimdiki Kale-i Bîst) yakınlarında gemilerden inşa edilen bir köprü³⁵, Zerenc'den kuzeye doğru giden ve Cüveyn şehrinde geçen yolda bir köprü, Farah³⁶ ve nihayet Zerenc'den Bûst'a giden yolda³⁷ ve Haşrud üzerinde yer alan bir köprüden³⁸ bahsedilir. Neyzâr'ın kuzeyinde Pişaveran harabeleri büyüklüğüyle ilgi çeker. XIX. yy. seyyahı Konolli'nin seyahatnamesinde geçen ve Zerenc'in güneyinde bir geçitlik mesafede bulunan Tak kalesi de dikkate değer. Tak, X.yy. coğrafyacılarında bir kasaba olarak anılır; XI. yy.da ise güçlü bir kaledir ve 1003 yılında Gazneli Mahmud tarafından çetin mücadelelerle alınır. Kale yedi sıra duvarla çevriliydi ve çevresine derin bir çukur kazılmıştı ki üzerinden sadece kaldırmalı köprüyle geçilebilirdi³⁹.

Sicistan'dan çıkan Seferî hanedanının hâkimiyeti uzun sürmedi, fakat halkın hafızasında derin iz bıraktı; yeniçağa kadar onlardan sonra gelen hükümdarlar halkı kendi tarafına çekmek için Yakup, Amr veya kardeşlerinin soyundan geldiklerini öne sürdüler. Ortaçağ ve yeniçağın başına kadar bölge bu tarz hanedanların egemenliği altında kaldı; gerçek ve sözde temsilcileriyle birlikte Seferî hanedanı başından Moğol ve Timur istilalarını geçirdi. Moğollar 1222 yılında bölgeyi yerle bir ettiler, 1229 yılında tamamen ele geçirdiler, fakat yerli hanedanın yetkisine son vermediler; tarih 1383 yılında Timur ile tekerrür etti. İsfizâr gibi Sicistan da halkın desteğine dayanan yerli yöneticilerin devamlı ayaklanmalarından dolayı Timur'un vekilleri döneminde kendini toparlayamadı. XVI. yy.dan itibaren yerli yöneticiler Safevîlerin, daha sonra Nadir Şah'ın, XVIII. yy. ikinci yarısında Afganistan'ın vekilleri oldular. XIX. yy.da Sîstan için Herat ile Kandagar hükümdarları mücadele ettiler⁴⁰. 1846 yılında, Ferrier'in orada bulunduğu dönemde, bunların arasında sınır Haş-Rud idi. Afganistan'ı birleştiren ve 1863 yılında vefat eden Dost-Muhammed'den sonra Sîstan için İran ve Afganistan savaştı. 1872 yılında General Goldsmith başkanlığında İngiliz Sınır Belirleme Komitesi, İran ve Afganistan arasında sınır çizer ve Hilmend'e kadar bölgenin en iyi bölümü Farslara geçer.

Herat'tan Hindistan'a ana yol şimdi Farah'tan Bakva ve Zemindaver bölgelerinden geçer. Zemindaver X.yy.da Gurlar ve aralarında Halac Türklerinin de bulunduğu bağımsız halklar ile sınır

³² İstahrî, 243.

³³ IX-XIII. yy. Sîstan tarihi için esas kaynak *Ta'rih-i Sîstân ve İhyâ' Al-Mulûk*

³⁴ İstahrî, 241. (Seferîler için bkz: Barthold, *Zur Geschichte der Saffâriden*)

³⁵ Makdisî, 304.

³⁶ İstahrî, 248.

³⁷ *Barthold'un ilavesi* şimdi Taht-ı pul. Bkz: Yate, *Khurasan and Sistan*, p. 118; Barthold, *Zur Geschichte der Sarrâriden*, S. 183; Tate, *Sistan*, p. 205 sq., burada resmi de var.

³⁸ İstahrî, 249.

³⁹ Utbî, elyazması, taş baskı 72.

⁴⁰ *Barthold'un ilavesi* Kain'den fetih; (XVII. yy.da Kain'in emirleri olan) Arap Huzeym kabilesinden Mir Alem Han (1891'de ölmüştür). Onun büyük oğlu Sistan'da, küçüğü ise Kain'de idi (Yate, *Khurasan and Sistan*, p. 66).

idi. Bu kavim adının okunması Reşideddin ve başka Türk müelliflerinde⁴¹ geçen خلیج kelimesinin etimolojisine dayanır. Hindistan'da bu kavimden خلیج Hilc hanedanı çıkar. Hilciler daha sonra Afgan diline geçerek Afganların arasında eridiler ve şimdi onların içinde en kalabalık kabiledirler⁴². Zemindaver'de Gurluların baskınlarına karşı koruma bölükleri vardı; Gazneli Mahmut, Gur seferlerini buradan düzenliyordu⁴³. Zemindaverliler savaşıklık ve fanatıklığı ile ünlüdürler.

X.yy.da ana ticaret yolu daha güneyden, Hindistan yolunun depo mekânlarından birisi olan Bûst'tan geçer. Bûst ile Zerenc arasından Hilmend'e geçişler hakkında daha az bilgiye sahibiz. 1885 yılında İngiliz Sınır Belirleme Komitesinin bazı üyeleri nehir yönünden Hoca Ali'den Hamun'a geçerler. Onların verdiği bilgiye göre⁴⁴ Landi ile Kale-i Fetih arasındaki alan kale, köy ve eski sulama kanallarının yıkıntılarıyla doludur. Efsaneye göre Kale-i Fetih, Şehnâme'de methedilen Keyanî hanedanının başkentidir. Sadece bir köy -Rudbar- Arap istilasındaki hikâyede⁴⁵ şimdiki adıyla geçer. Bu yer Garsmir ('Ilık Ülke') olarak bilinir. Curzon'a göre Afganistan'ın hiçbir bölgesi insan ihtirasından bu kadar azap çekmemiştir. Curzon, diğer araştırmacı Bellow'un sözlerine de yer verir: Bellow, toprağın verimliliğinden ve suyun bolluğundan bahseder ve ülkeye eski ihtişamını geri kazandırmak, Sicistan'a kadar nehrin kıyısını büyük bir bahçeye çevirmek için sadece kuvvetli ve âdil iktidar kurmak gerektiği görüşündedir⁴⁶.

Bûst civarında Hilmend'e Argendab dökülür. Argendab kıyıları, eski Arakhosya, her zaman ticari ve stratejik öneme sahipti; burada Batı Asya'dan Hindistan'a giden iki yol birleşir: Pencab'a giden kuzey-doğu yolu ve Multan'a giden güney-doğu yolu. X. yy.da bölge Yunanların Arakhosya olarak değiştirdikleri eski adına⁴⁷ benzer الرخج (bazen الرخدخ) ismini taşır. Kandagar'dan Herat'a giden yolda Hilmend üzerinden geçidi koruyan Girişk kalesi ve Kandagar'ın kendisinin stratejik konumu bu bölgede şehirlerin çok eski zamanlardan beri var olduğunu, ancak adlarını daha sonra ortaya çıktığını düşündürür. X. yy.da Girişk'in yerinde Bûst'tan Zemindaver ve Gazne'ye⁴⁸ giden yolda ilk istasyon Fîruzvand şehri vardır. Kandagar adına X.yy. coğrafyacılarında rastlanmaz; onlara göre Kandagar, Hind'de Gandharu bölgesidir ve Kabul'un ağız civarında bulunur; sadece Belâzûrî, Ya'kûbî ve Mes'ûdî gibi bazı müellifler Kandagar şehrini şimdiki adıyla⁴⁹ anarlar. X. yy. coğrafyacıları Rûhhaç'ın önemli şehirleri olarak Pencevay ve Teginabad'ı belirtirler. Tengibad, Pencivay'dan Gazne yolunda bir geçitlik uzaklıktadır. Teginâbad, Gazneliler tarihinde güçlü bir kale olarak ön plana çıkar ve Anderson'un fikrine göre⁵⁰ Kandagar'da yer almaktadır. Kandagar XVIII. yüzyıla kadar bugünkü şehir ile Argendab kıyısı arasında yüksek ve keskin kayaların ortasında birbiri üzerinde yer alan üç teras üzerine yerleşmişti. Nadir Şah şehri biraz batıya kaydırmaya çalıştıysa da onun kurduğu Nadirâbad kısa sürede yıkılmıştı. Yeni şehir Afgan devletinin kurucusu Ahmet Şah⁵¹ tarafından kurulur ve plan olarak Herat'tan farklı değildir. Dağlarla çevrili vadide yer alan şehir, stratejik önem açısından eski Kandagar ile karşılaştırılmaz.

⁴¹ Radloff, *K voprosu ob uyğurah*, s. 26, 35, 51.

⁴² Marquart'a göre (*Ērânšahr*, S. 251–253) خلیج olarak okumak gerek. «Barthold'un ilavesi» Minorski'ye göre Halacistan, Tahran'ın batısı ve Sava'nın doğusundadır. Halaçların büyük kısmı Farsçanın bir lehçesinde, bazıları ise Türkçe (Türkmençe) konuşurlar. «Halaçlar için bkz: Barthold, *Khaladj*; Haig, *Khaldjî*; *Hudûd el-âlem*, çev. Minorski, 347–348; Minorski, *The language of the Khalaj*; Togan, *Die Bedeutung*»

⁴³ Beyhakî, Morley baskısı, 123. «Zamindaver için bkz: Marquart-De Groot, *Das Reich Zâbul*, S. 285; *Hudûd el-âlem*, çev. Minorski, 345»

⁴⁴ Holdich, *Afghan Boundary Comission*, p. 161.

⁴⁵ Belazûrî, 434.

⁴⁶ «Barthold'un ilavesi» Karşılaştırmız: Bellew, *Record*.

⁴⁷ Marquart'a göre (*Ērânšahr*, S. 37), Harachwat: Le Strange, *The Lands*, p. 345; Makdisî, 304, 18, خردوی nehri. «Eski Farsça Harahuvatî, Avesta'da Haraxvaitî, etimolojisi ve الرخج ile karşılaştırma için bkz Eilers, *Demawend*, S. 275, 279.

⁴⁸ İstahrî, 248, 250; Marquart, *Ērânšahr*, S. 255, 280; «kaynaklarda Fîruzkan, bkz: Le Strange, *The Lands*, p. 344; *Hudûd el-âlem*, çev. Minorski».

⁴⁹ Marquart, *Ērânšahr*, S. 270–272. «Barthold'un ilavesi» Kandagar; Aleksandropol, Pencevay, Teginabad; Nadir Şah'ın döneminde vadide şehrin kuruluşu. «Kandagar'ın tarihi ve tarihî kaynakları için bkz: Dames, *Kandahâr*; Fischer, *Kandahar*; Fussman, *Notes* ve orada belirtilen edebiyat. Gazneliler devri Teginabad ve Pencevay için bkz: Gardizî, Muhammed Nazım baskısı, 14; *Hudûd el-âlem*, çev. Minorski, 332»

⁵⁰ *Seestan*, p. 374.

⁵¹ «Barthold'un ilavesi» Abdülkerim Buharî'de ve demir paraların üzerinde (Dames, *Afghânistân*, S. 179) şehir احمدشاهی olarak geçer. Ahmet Şah'ın babası Zeman Han, defin yeri باغ دوضه (Herat'ın güneyinde, Abdülkerim Buharî, 39). «Ahmet Şah ve varisleri için bkz: Gankovskiy, *Nezavisimoe Afganskoe gosudarstvo*; aynı yazar, *İmperiya Durrani*»

Pencevay'dan X.yy.da Gazne'ye giden kuzey-doğu ve bugünkü Bellûcistan'ın kuzey-doğu tarafına giden güney-doğu yolları vardır. Bugünkü yıkıntılara göre uzun süre kullanılmadığı anlaşılan ve şimdi İngilizler tarafından yeniden yapılandırılmaya çalışılan Sistan'dan Garmsir üzerinden Belucistan'a giden ticarî yol X.yüzyıl eserlerinde geçmez. X.yy. coğrafyacıları sadece Bûst'tan Pencavay'a ve oradan İsfendcay ve Sîvi (bugünkü Sibi)⁵² şehirleri ile birlikte Balis bölgesine giden yolu bilirler. Bellûcistan'ın kuzey-doğu kısmı o dönemde Tûran adını taşıyordu; onun başkenti bugün de ismini koruyan Kusdar şehriydi. Günümüzde Kusdar ülkenin başkenti Kelat şehrine bağlı küçük bir Bellûcistan hanlığı Calavan'ın başkentidir. Muhtemelen X.yy.da Kusdar, bugün Kelat'ın sahip olduğu önemi taşır. Kusdar'ın hükümdarı halifenin dışında hiç kimsenin iktidarını tanımıyordu. XI. yy. da Sultan Mahmut, Kusdar ile çetin savaşlar yaptı. Kusdar'ın önemi, Hindistan yolu ile Batı İran yolunun güney Kerman ve bugün ki İran ve Bellûcistan sınırındaki Calk şehrinde geçmesidir. Kusdar'da ticarî vergiden elde edilen yıllık gelir milyon dirheme⁵³ ulaşıyordu. Tûran bölgesine Balis'den Kusdar'a giden yolda Kandabil (bugünkü Gandava) şehrine -genelde taşlık ve kumluk Bellûcistan'ın en verimli yerine- girer. Kuç-Kandava hanlığı bir istisnadır ve İngiliz araştırmacılarının sözlerine göre iyi işletilseydi bütün Bellûcistan'ı beslerdi. Kandabil'e alış-veriş yapmak için göçebe ve putperest البدهة⁵⁴ halkından insanlar gelirdi. Muhtemelen bu ad altında Brahuye (muhtemelen البرهه diye okumak gerek) halkını anlamak lazım. XVII. yy. da Brahuyeler hâkimiyeti Bellûcilerin elinden alırlar ve Bellûcistan'ın hâkim halkı haline gelirler. Onlar, Bellûciler ile birlikte sadece Afganistan ve Hindistan'dan göç eden yerleşik topluluklardan alınan vergilerden muafldı⁵⁵. X. yy. da bu kavim ağırlıklı olarak devencilikle uğraşır ve Horasan ve İran için damızlık sağlıyorlardı. Bellûcistan'ın kıyısında kısmen liman görevi yapan birkaç köy vardı. Arap coğrafyacıları döneminde bu koylar, ticarî öneme sahip değildi; ticaret işleri, Hind'in (bugünkü Lar-i Bender) batısında yer alan Deybul limanında yürütülürdü.

Tarihte Bellûcistan'a⁵⁶ göre Afganistan'a güney-doğu kısmı daha büyük öneme sahip; burası çağdaş Afgan devletinin çekirdeğidir. Pencevay'dan Gazne ve Kabul'e giden yol vardı; iki şehir de Hint mallarının deposu olarak kullanılıyordu. İslam öncesi ülkenin siyasî konumu belirsizdir; aynı coğrafyacılar bir yerde Gazne'yi Sicistan'a, diğer yerde Bamiyan hükümdarına bağlarlar⁵⁷. Her halükarda Kabul ve Gazne'de özel yerel yöneticiler vardı, üstelik Kabul'un yöneticisi Kabul Şah unvanını taşıyordu.

Araplar, Hindukuş'un ötesine ilerleyemiyorlardı ve Kabul Şah ve başka hükümdarlardan vergi alıyorlardı⁵⁸. Ülkeyi IX. yy. da Seferîler hanedanının kurucusu Yakup kendi topraklarına katar; Gazne'den Hindistan yolunda kadar bir geçitlik mesafede⁵⁹ bulunan Gardiz'de⁶⁰ bir Müslüman hükümdarın adı geçer. Seferîlerin düşüşünden sonra Gazne ve Kabul'de tahta tekrar yerli yöneticiler geçer⁶¹. X. yy. da Samanî ordu başı Alp Tekin, hükümdarla arası açılır ve Hindukuş'u

⁵² İstahrî, 244, 252. «Balis için bkz: Markwart, *Wehrot und Arang*, S. 124; *Hudûd el-âlem*, çev. Minorski, 346.»

⁵³ Makdisî, 485.

⁵⁴ İstahrî, 176.

⁵⁵ «*Barthold'un ilavesi*» Brahuyular Dravid ırkına mensuplar. Bkz: Hultsch, ZDMG, Bd LXV, S. 149; 'tamamen kaybolması sadece zaman meselesi olan' Brahuy dili Dravid dil grubuna ait. «Brahuyuların bugünkü durumu için bkz: Gankovksi, *Narodî Pakistana*, s. 235; Pîkulin, *Bragui*; Brahuy dili için bkz: Emeneau, *Brahui and Dravidian comparative grammar*.»

⁵⁶ «*Barthold'un ilavesi*» Bkz: Geiger, *Die Sprache der Balûtschen*, S. 232, Belucilerin iki büyük ağzı –kuzey-doğu ve güney-batı (Mekran)- ile ilgili. «Beluci dili ve ağzlarıyla ilgili en yeni çalışma: Frolova, *Beludjskiy yazık*; Gankovskiy, *Narodî Pakistana*.» X.yy. da Belucilerin evleri İstahrî'ye göre (164) Kerman'ın güney-batısındadır. Fakat Hordabdeh'e göre مقاطعة البلوص , الفهرج 'dan Mekran üzerinden فنزبور yolundadır. مقاطعة البلوص 'dan الفهرج 'ya 102 fersahlık mesafe var; buradan فنزبور kadar 28 fersah; Kusdar'a kadar 50 fersahdır. Fahrac, çölün kenarında, Nermaşir'den 4 fersah uzaklıktadır. Bugün Beluciler İran'ın güney-doğu kısmında yaşarlar, fakat Horasa'nın kuzeyinden merkezine kadar onlara rastlanır. «Bkz: Pîkulin, *Beludji*; Oranskiy, *Vvedenie*, s. 323–326; Gankovskiy, *Narodî Pakistana*.». Belucistan halkları içinde dillerine en çok sadık olanlar Afganlar, en az Brahuyular idi (*Census of India*, vol. IV, p. 128). Bkz: İmperial Gazetteer, V, p. 30 Zikrii veya Daii tarikati hakkında. Mekran'da Caunpur'dan mehdiye inanırlar. Hacca gittikleri Kâbeleri Turban'ın yakınlarında Kuh-i Murad'dır.

⁵⁷ Karşılaştırınız: İstahrî, 239 ve 280.

⁵⁸ «Ebü'l Valid Muhammed el Azrakî'nin 'Mekke Yıllıkları'nda verilen bilgiye göre Kabul ve Kandagar 812–813 yıllarına kadar fethedilmişti. Bkz: Mihaylova, *Novie epigrafiçeskie dannie*; Masson-Romodin, *İstoriya Afganistana*, c. I, s. 222»

⁵⁹ Makdisî, 349.

⁶⁰ Gardizî, Cambridge nüshası, taşbaskı, 84b.

⁶¹ «*Barthold'un ilavesi*» Nadir Şah döneminde: Kandagar Afganlara; Gazne ve Kabul Hintlilere aitti; aralarında sınır bugünkü Mukur. Mehdi Han, Ta'rih-i Nâdirî, 115 (1738 olayları): چشمة ماخور که حد مملکت ایران و هند است

geçer, Gazne'yi ele geçirir ve Gazneliler hanedanının temelini atar. Mahmut'un hükümdarlık döneminde (998–1030) Gazne, muazzam bir devletin başkenti, ilim ve sanat merkezidir; bu şehrin harabeleri çağdaş Gazne'nin yaklaşık 25 versta⁶² kuzeyindedir. Şehir birkaç kere yağmalanır; ilk ve en büyük yağmayı 1148 yılında Alâeddin Hüseyin'in öderliğinde Gurlular yaparlar; bunun için Alâeddin Hüseyin'e 'Cihansuz'⁶³ lakabı verilir. Cengiz han 1221 yılında esir olarak götürdüğü zanaatkârlar⁶⁴ dışında Gazne sakinlerinin hepsini dövdürür. 1326 yılında şehir, Çağatay Hanı Tarmaşirin'in ordusunu yenen İran Moğolları tarafından yağmalanır, Mahmud'un türbesi yıkılır, türbede görevli olanlar esir alınır, Kuran ve dinî kitaplar yakılır⁶⁵. Bugünkü Gazne, yaklaşık 10 000 kişilik küçük nüfusuna rağmen Hindistan'a giden kervan yolundaki konumundan dolayı ticarî önemini korur⁶⁶. Gazne ve Gardiz'in üzerinde yer aldığı ırmaklar Âb-ı İstade gölüne dökülürler; bu göl, Hind sistemi yolunda son iç havuzdur.

Hind ve Hilmend ve Âb-ı İstade havuzları arasında bulunan dağlık ülke Süleyman dağları olarak bilinir; bu ülkenin sınır sıradağlarına İngilizler Doğu ve Batı Süleyman dağları derler. Bu dağlarda tarih öncesinden beri İran soylu Afganlar yaşar. Afganlar kendilerine *puhtun* veya *puştun* derler, *puştana* veya *puhtana*'nın⁶⁷ çoğul şekli, Herodot'un *pakti*'si⁶⁸. İlk kez XI. yy. tarihçi Utbî'nin Gazneli Mahmut'un Afganlar üzerine seferini anlatan hikâyede geçen *Afgan* adının menşei belli değil⁶⁹. Bu ulaşılmaması zor dağlık ülkede Afganlar uzun süre Müslüman hükümdarlarının siyasî hâkimiyetine ve İslam kültürünün etkisine karşı koydular. XIV. yy. sonunda Timur seferleri sırasında Afganların çoğunluğu putperestti⁷⁰. Araplar Hind'den Multa'a kadar alanı güneyden işgal ettiler, Kabul ve Gazne arasındaki dağlık ülke fethedilmemişti. Makdisî'nin⁷¹ verdiği bilgiye göre dağlıların saldırıları bu iki ülke arasında ticarî ilişkileri çok zorlaştırmıştı; Gazne'den Multan'a yolculuk bazen 3 ay sürüyordu⁷². Mahmut birincilerden olarak Hindistan'a batıdan sefer düzenlemeye başladı ve Pencab'ı aldı. Buna rağmen Afganlar Gazneliler ve Gurîler arasında bağımsızlığını korudular. Moğollar Gazne'yi yıktıktan sonra Afganlar hiçbir engelle karşılaşmadan komşu bölgelere saldırıyorlardı. XIV. yy. gezgini İbn Battuta Kabul'daki Afganlardan bahseder; Kabul Derya havzası haricinde onlar Hilmend havzasına yerleşmeye başladılar. XIV. yy.da Afganların ülkesini belirtmek için *Afganistan* terimi kullanılmaya başlar. Afganlar yayılma sürecinde başka kavimlerle karıştılar; daha sonra çoğunluğun dilini benimseyen bu azınlık halklar içinde (yukarıda sözü geçen) Hilcî Türkleri⁷³ girer. Kandagar, Kabul ve Gazne, Timur ve Timuruların devletinin sınırları içine girer. Bâbü, 'Büyük Moğol' devletinin temellerinin atıldığı Hindistan seferini Kabul'den düzenler. XVI. yy.da Kandagar, İran Sefevî devletinin içine girer, fakat zaman zaman Büyük Moğol devletinin hâkimiyetine geçiyordu. Afganlar, XVIII. yy.da iki ülkenin zayıflamasından faydalanarak hızlıca yükseldiler, XII. yy. da Gur'un dağlıları gibi. 1709 yılında Hilcîlerin önderi Mir Veyis, Kandagar'ı ele geçirir. 1722 yılında oğlu Mahmut İran'ı fetheder ve Fars şahı olur. 1729 yılında Mahmut'un yeğeni Eşref, Nadir Şah tarafından İran'dan kovulur.

⁶² «Barthold'un ilavesi» Dames'e göre «*Ghazna*; S. 162» yaklaşık 4 km., *İmperial Gazettee*'ye göre, V, p. 63 3 mildir.

⁶³ «Barthold'un ilavesi» Gazne, 1661'den beri Gurluların elinde sayılırdı.

⁶⁴ Barthold, *Turkestan*, b. II, s. 480.

⁶⁵ *Zeyl-i Câmî'at-Tevarîh*, taşbaskı, 508.

⁶⁶ «Barthold'un ilavesi» Makale: Dames, *Ghazna*; Vigne, *Ghazni and Afghanistan*; Hanıkov «Ritter, *İran*», s. 573, 579. Gazne'nin tarihi ve tarihî eserleri için bkz: Bosworth, *Ghazna* (bibliyografya ile); Wilber, *Annotated bibliography*, No 973, 1010, 1013, 1036, 1048, 1051, 1052; Bosworth, *The Gaznavids*; Masson-Romodin, *İstoria Afganistana*, c. I; Puğaçenkova, *İskusstvo Afganistana*, s. 163–165.

⁶⁷ «Barthold'un ilavesi» Ana lehçeler: kuzey (h «pahto» Kabul, Peşaver, Svat) ve güney (ş «pašto»). Afgan dilinin lehçeleri ve yayılma alanlarıyla ilgili bkz: Morgenstierne, *An etymological vocabulary*; idem, *The Wanetsi dialect*; idem, *Archaisms and innovations*; Oranskiy, *Vvedenie*, s. 304–306; Dvoryankov, *Puštu dili*.

⁶⁸ «Barthold'un ilavesi» Dames, *Afghânîstân*, s. 158'de ş'li şekiller h'li şekillerden daha eskidir, o yüzden o, paştun ve paktiylerin bir olduğu görüşünü reddeder.

⁶⁹ Bkz: Tumanski nüshası «*Hudûd el-âlem*», taşbaskı 16a, «Barthold, *Vvedenie*, s. 21; *Hudûd el-âlem*, çev. Minorski, 252 ve 349; Afganlar hakkında *Hudûd el-âlem* VI-VII. yy. da Hint ve Çin kaynaklarında olası bilgiler için bkz: Morgenstierne, *Afghân*; Masson-Romodin, *İstoriya Afganistana*, c. I, s. 211–212.»

⁷⁰ Karşılaştırmız: Masson-Romodin, *İstoriya Afganistana*, c. I, s. 305–313.

⁷¹ Makdisî, 486. Mansur'dan Kusdar üzerinden Gazne'ye giden yol tasvirine de mevcut.

⁷² Biruni'nin İnd-Gazne yolunun tasvirini için bkz: *İndiya*, çev. Zahau, I, 206; Ganhara'nın başkenti Vayhind; Purşavar 14 farsah; Dunpur 15 farsah; Kabul 12 farsah. «Bu yollar için bkz: *Hudûd el-âlem*, çev. Minorski, 251–254»

⁷³ Aristov, *Anglo-indiyskiy 'Kavkaz'*, s. 25.

Nadir Şah'ın başarıları belli bir süre için Afganların yayılmasını önler. Nadir Şah, Afganistan'ı tekrar ele geçirir ve Hindistan'ı parçalar. Nadir Şah, Afgan ordusunun başına, Hilcilerin önemini kırmak için, başka Afgan kabilesinin –Abdaliler- reislerini getirir. 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümünden sonra Abdalilerin önderi Ahmed Farslardan ayrılır, Kandagar'ı ele geçirir ve bağımsız bir devletin temelini kurar. Ahmed Şah 1773 yılında Kandagar'da vefat eder⁷⁴. Onun türbesi bu şehrin en güzel mimarî yapılarından biridir. Ahmet'in vekili Timur Şah (1773–1793)⁷⁵ başkenti Kabul'e taşır; Kabul, halen Afganistan'ın başkentidir. Devletin sınırları sık sık değişikliğe uğradı⁷⁶; devlet sınırları içine bir süreliğine Kaşmir, Pencab'ın bir kısmı ve Sind girdi. Afganların Hindistan'daki hâkimiyeti uzun sürmedi; çağdaş Afganistan'ın sınırları içine Afgan halkının çoğunun yaşadığı ana yurtları girmez. Rus araştırmacı Aristov'un⁷⁷ fikrine göre Afganların nüfusu 4,5–5 milyondur, onların içinden emirin hâkimiyeti altında sadece 2 milyon civarındadır⁷⁸. Süleyman Dağında yaşayanlar sözde İngiltere'nin 'kontrolü' altındadır; Aristov'un fikrine göre İngilizlere dağlıları ele geçirmek Ruslara Kafkasya'yı ele geçirmekten daha pahalıya patlar.

Afganistan'ın merkezini oluşturan dağlık bölgede nüfusun büyük çoğunluğu Afgan olmayan halklardır. Ortaçağda Gur bölgesinden tarihte önemli rol oynayan güçlü Gurlular hanedanının çıktığını görmüştük. Ârî asıllı ve Fars dilli olmalarına rağmen Türkçe *Aymak* (*uyamak* 'soy', 'kabile')⁷⁹ genel adıyla bilinen birkaç göçebe halk, muhtemelen, Gurlulardan gelir. Bu göçebelilerin gelenekleri ve konuştukları ağız yerleşik parsivanlardan (پارسی زبان 'Farsça konuşan') farklıdır. Aymaklar kendi içinde birkaç alt gruba -Cemşiler, Teymenler vs.- ayrılır; bu toplulukların adlarına orta çağ yazma eserlerde rastlanmaz; Afganistan'ın tarihi o kadar az araştırılmıştır ki, bunların tarih sahnesine ne zaman çıktıklarını söylemek imkânsız. Tirbend-i Türkistan'ın iki yamacında ve Gerirud vadisinde Firuzkuhlar yaşar. *Firuzkuh* adı başkentin adı Gur'dan değil, İran'ın Mazanderan sınırında Firuzkuh kalesinin isminden gelir. Kale 1404 yılında Timur tarafından alınır ve üs Herat'a taşınır. Bu ülkenin en kalabalık ve güçlü halkı, sıradağların kuzeyi ve güneyinde yaşayan Hezarîlerin dili Farsça, menşei Moğol'dur. Hezarîlerin adı Farsça هزاره 'bin' kelimesinden gelir. Bu kelimenin Arapça çoğul هزارجات şeklini Farslar, Moğol ordusunun ana bölümlerinden birini tanımlamak için kullandılar; muhtemelen bu terim Moğollar tarafından benimsendi. Moğollar bu dağlık ülkeyi ve Gurluların kalelerini zorluklarla aldılar ve işgal edilen yerlerde Moğol bölükleri yerleştirdiler; bu yabancı unsurlar zamanla yenilenlerin dilini benimzediler. Bunlara sonraki yüzyıllarda bölgeye gelen ve önderlerinin adlarını taşıyan Moğol bölükleri katılır. Bölgeye XIII. yy.da yerleşen ve Çağatay şehzadesi Nikuder'in askerleri olan Nikuderîlerin adı tarihte sık geçer. İlk başta İran'ın fatihi Hulagu'nun ordusunda bulunan Nikuder daha sonra ona ihanet eder. XVI. yy.da Bâbü döneminde⁸⁰ Kabul'un batısında dağlarda yaşayan Hezarîlerin ve Nikuderîlerin bir kısmı Moğolca konuşurdu. Herat ve Kandagar arasında bir yerde hâlâ

⁷⁴ «Barthold'un ilavesi» *Ta'rih-i ba'd- Nadiriyye*, 148: Ahmed Şah, 1885 II. Cumad'ın sonunda (1771 Ekim'in başı) vefat etmiştir; EI, I, S. 180 «Dames, *Afghânistan* - 1773'te (H. 1187); Abdülkerim Buharî, 9 – 1185. Bkz: EI, I, S. 216 «Dames, *Ahmed Shah*» Durranelerin başka Afgan kabilesini kontrol etmesi. Durrani adı Ahmed-Şah tarafından Abdali yerine kabul edilmiştir.

⁷⁵ *Ta'rih-i ba'd- Nadiriyye*, s. 155. Timur Şah'ın hükümdarlık döneminin başlangıcından bir sahne.

⁷⁶ «Barthold'un ilavesi» H. 1276/ M. 1859-60'ta yazılan *Ta'rih-i Şîrâz*'ın müellifi محمد جعفر حسینی خورمجي sözlerini karşılaştırmız و این مملکت افغانستان که در حقیقت جزو و رعیت قدیمه دولت علیه ایراند رعیت قدیمه

ایران است قریب بصد سال است که ناحه از آن بتصرف یکی از خوانین افغانستان دولت انگریز بملاحظه حفظ هندستان و مصلحت ملکی خود ساعی و جاهد است که این مملکت را دولت جداگانه سازد و عند القدرت بانجام تمنا و مقصود خود پردازد دولت علیه ایران البتہ در صورت

امکان در خیال احقاق حق خود نیز خواهند بود تا در این میان خواسته خداوند جهان چه باشد نقل yerini tasvir ederken bahseder. «*Eser-i Caferî* olarak da bilinen) *Ta'rih-i Şîrâz* ve *Hakâyik'ül ahbâr-i Şîrâz* müellifi Muhammed Cafer Hurmucî için bkz: Storey, *Persian Literature*, vol. I, pp. 343–344, 352»

⁷⁷ *Anglo-indiyskiy 'Kavkaz'*, s. 50.

⁷⁸ «Barthold'un ilavesi» Mack Gregor farklı istatistik verileri sunar «Narrative» Afganlar 3,5 milyondur: içinden 1080931 İngiliz sınırları içinde, 2359000 ise Afganistan'da. Afganların Afganistan ve Pakistan'da yerleşimi için bkz: *Narodî Peredney Azii*, s. 56; *Sovremenny Afganistan; Afgânistân; Statistical digest of Pakistan*; Spain, Borderland.

⁷⁹ «Barthold'un ilavesi» Çor-aymak: Cemşiler, Hazarlar, Firuzkuhlar ve Teymenler. Teymenler, muhtemelen, Timur'un döneminde. Afganistan'da (Kandagar, Herat ve Kabul arasında yaşayan) Moğollar için bkz: Ramsted, *Otçet*, İRKA, 1903, No 2; Barthold, «*K Voprosu o kaytakah. O mogoloh Afganistana*», *Etnograficeskoe obozrenie*, 1910, No 1–2, s. 44 ve No 3–4, Barthold, «*Popravka*»; *Narodî Peredney Azii*, s. 107–133, 555; Schurmann, *The Mongols of Afghanistan*; Ferdinand, *Etnographical notes*; Bacon, *The inquiry*; Jarring, *On the distribution of Turk tribes*; diller için bkz: Yefimov, *Yazık afganskîh hazara*; Ligeti, *Recherches*, ve bu çalışmalarda belirtilen edebiyat.

⁸⁰ *Bâbur-nâme*, İlminski baskısı, 161.

Moğolca konuşan bir kabile var. 1838 yılında teğmen Leech Bengal Asya Derneği dergisinde bu kabilenin dilinin sözlüğünü yayımlar⁸¹. Gabelentz, bu ağzın söz varlığı ve gramer yapısı bakımından Moğol dillerine girdiğini ispat eder⁸². Muğrab'ın yukarısında Moğol olduklarını söyleyen, fakat Farsça konuşan bir kabile yaşar. Ferrier'e göre⁸³ bu topluluk komşuları tarafından *seherâhi* (Arapça صحارا çoğulu صحراً 'bozkır', 'çöl'). Timur ve Timurlular Hezarîlere karşı sefer düzenliyorlardı. Afgan hükümdarlar, özellikle Heratlı Yar Muhammed tarafından Hezarîlere boyun eğdirmek için çaba gösterildiyse de XIX. yy. ortasında Ferrier'in seyahati sırasında onlar bağımsızdı, sadece kendi önderleri, serdarlara itaat ederlerdi.

İslam'a henüz tam geçmemiş Hindukuş'un dağlıları ayrı önem arz eder. X. yy. da Hindukuş üzerinden geçen ana yollar Kabul'un kollarından biri olan Pencşir vadisine⁸⁴ götürürdü; bunun yanı sıra Bedaşan'dan 'Tibet'e', yani Tibetlilerin yaşadığı Hind'in yukarı bölgelerine giden yoldan bahsedilir. Günümüzde bu bölgede İngilizlere tâbî Gilgit, Kancut ve Ladak bulunur. Bu yollarda İslam etkisinin yayılması söz konusu olsa da iki yol arasında bulunan geniş dağlık ülke bu etkinin dışında kalıyordu. Yöneticisi İran mehter unvanını taşıyan ve 1895 yılında İngilizler tarafından işgal edilen Müslüman Çitral (Çitral) hanlığı bile nispeten geç dönemde İslam'a geçti. Bâbü XVI. yy. başında Katur'u, yani Çitral'i Kâfiristan'a dâhil eder. چترار adı XVII. yy. da Mahmud İbn Velî'de⁸⁵ geçer. Çitral'in hükümdarı Şah Bâbü, Buhara hanı İmam Kuli'ye boyun eğdi. Çitral'de, ortaçağda Gur'da olduğu gibi her köy küçük bir kale gibidir; köy sahipleri aynı zamanda ordu komutanlarıydı ve mehter vekili olarak savaşlara belli sayıda askerle katılıyorlardı. Çitral'in önemi, burada Badaşan'dan Gilgit ve Kaşmir'e giden yoldan güneye giden iki yolun ayrılmasında yatar: 1) Dir ve Malakand geçidinden Peşaver'e giden yol; 2) Kunar üzerinden Celalabad ve Kabul'e giden yol. Zorluklarıyla tanınan bu yollarda kışın hareket imkânsızdır. Pencşir ve Kunar arasındaki ülkeye, emir Abdurrahman tarafından işgal edilen Kâfiristan'a geçmek daha zor. Bu ülkenin insanlarına kâfirin yanı sıra *siyahpuş*⁸⁶ (siyah kıyafetten dolayı) denir. Siyahpuşlar kendilerine bolor derler; 'bolor' terimi M.S. birinci yüzyıllarda Çinli tarihçilerde geçer. XVI-II. yüzyıla kadar Çinli tarihçilerde, Müslüman müelliflerde (mesela, XVI.yy. ortasında Muhammed Haydar⁸⁷) 'Bolor' ve 'Boloristan' terimi Kabul vadisinden kuzey-doğuya Kaşmir, Yarkend ve Kaşgar'a kadar bütün ülke için kullanılır⁸⁸. Artık 'bolor' terimi siyahpuşların kendileri tarafından nadir, sadece Müslümanlara karşı kendilerini tanımlamak için kullanılır. Biddulf'un⁸⁹ kaydına göre 'Kappra' adı Arapça كافر kelimesinin bozulmuş türevidir. Siyahpuşların ülkesi Hindukuş yamaçlarının en ulaşılmaz kısımlarıdır. Muhammed Heydar'ın tasvirine göre 'Dağ, vadi ve dağ geçitleriyle kaplı Boloristan'da bir farsah büyüklüğünde düzlüğün olmadığını söylemek abartı olmaz'. Kâfiristan'da 10 ay geçiren doktor Robertson'un⁹⁰ ifadesine göre hızlı akarsularla kesilen Boloristan vadileri çoğu yerde geçilmez dar geçitlerden ibaret. Düz yol nadir bulunur; yollar kaya ve uçurum kenarlarından, kavis çizen taşlı patikalardan ibaret. Bazen nehirlerde bir kıyından öbür kıyıya atılan ağaç gövdeleri şeklinde köprülere rastlanır; köprülerin uçlarında uzun sırtıklara yontulmuş hayvan kafaları saplanmıştı. Akıntı üzerine yerleştirilen bir-iki ağaç gövdesi veya yıkılmış ağaçtan ibaret köprülere daha sık rastlanır. Yılın büyük kısmında vadiler arasında iletişim olmaz. Böyle bir ülkede nüfusun ne millî ne siyasî birliği söz konusu olabilir. Siyahpuşların

⁸¹ *Bâbur-nâme*, İlminski baskısı, 161.

⁸² Gabelentz, *Über die Sprache*.

⁸³ *Voyages*, t. I, p. 431.

⁸⁴ *Barthold'un ilavesi* Hindukuş burada Yidga lehçesi hariç Fars lehçeleri arasında bir sınırdır (Geiger, *Kleinere Dialekte*, S. 291); Muncan ve İncigan vadisi, Dorah geçidinin güneyindedir. «Muncan dili ve Yidga lehçesi için bkz: Zarubin, *K karakteristike*; Morgenstiere, *The name Munjan*; idem, *İndo-İranean frontier languages*, vol. II.»

⁸⁵ *Bahr al-asrâr*, v. 276b.

⁸⁶ Siyahpuşlar, Kafirlerin bir bölümüdür; diğerleri ise Vayguli (Waiguli, «Waigeli») ve Presunguli (Presunguli, «Presun, Prasun»). Katiler (Kati), Siyahpuşların bir bölümüdür. Eski inanç unsurlarını en temiz şekilde koruyan Presunlar Müslümanlarda Wiron olarak geçer. «Kafirler için bkz: Vavilov-Bukiniç, *Zemledelçeskiy Afganistan*; *Narodı Peredney Azii*, s. 133-148, 555; Masson-Romodın, *İstoria Afganistana*, c. I, s. 301-304; Snoy, *Die Kafir*; Sch. Jones, *The political organization*; Sch. Jones, *Bibliography*'de verilen edebiyat

⁸⁷ Muhammed Haydar, 384-386 «Karşılaştırmız: *Kafiristan v XVI v.*»

⁸⁸ *Barthold'un ilavesi* Dard kabilesi ve Dardistan ülkesi.

⁸⁹ *Tribes*, p. 128.

⁹⁰ Robertson, *Kâfiristan*, ayrıca bkz: idem, *The Kafirs*; Robertson, *Kafir Gindukuşa*.

dili Ârî dillerinin Hind grubuna girer, fakat birbirinden çok farklı ağızlar var ki, farklı kabilelerin temsilcileri birbirlerini hiç anlamadıkları durumlar görülmüştür⁹¹.

Muhammed Haydar'ın zamanında olduğu gibi XIX. yy. sonunda da Siyahpuş kabileleri arasında büyük çatışmalar oluyordu ki, onların yanında kâfirler ile Müslümanlar arasındaki muharebeler çok küçük kalır. Ağırlıklı olarak atlılardan oluşan Müslüman işgalcilerin bölükleri ülkede kesin başarı sağlayamazlardı; Timur, Bâbü ve Muhammed Haydar kâfirlerin ülkesine sadece yağma amaçlı saldırılar düzenleyebildiler. Timur, Hindistan'a giderken 1398 yılında ticarî şehir Anderab'ın sakinlerinin kâfirlerin saldırılarıyla ilgili şikâyetleri üzerine Siyahpuşlara karşı sefere çıkar. Timur, ülkeye kuzeyden, Havak geçidi üzerinden girer; orada harabeye dönmüş kaleyi tadilattan geçirir⁹². Timur'dan sonra Kâfiristan'a bu taraftan ne askerler ne gezginler girer. Kafirler, Şefereddin'e⁹³ göre ne Farsça, ne Türkçe, ne Hintçeye benzeyen farklı bir dilde konuşuyorlardı ve çoğunluğu kılık-kıyafetsiz çıplak dolaşırdı. Önderleri *عرا* veya *عراشو* unvanını taşırdı; şimdi ise Kâfir önderleri *caştam* veya *castam*⁹⁴ olarak adlandırılırlar.

Kafiristan'a kuzey-batının yanı sıra kuzeyden Badahşan'dan, güneyden Kabul vadisinden ve doğudan Çitral'den girmeye çalışılmıştır. Ülkeye doğudan girmek nispeten kolaydı; ülke, Çitral'le sıkı ekonomik ilişkiler içindeydi; bazı Siyahpuş kabileleri siyasî açıdan Çitral hükümdarına bağlıydılar⁹⁵. Müslüman tüccarlar ülkeye güvenlik açısından bir kâfirin refakatinde girebiliyorlardı; bazı meraklılar, Çitral'e gelen Kâfirlerle birlikte onların yurtlarını ziyaret ediyorlardı ve yabancıların meşhur misafirperverliğinden faydalanıyorlardı. Avrupalılar Kâfiristan'a nispeten geç girdiler. 1885 yılında Çitral'den Kâfiristan'ı kendi misyonuyla Lokhart, 1889 yılında yukarıda adı geçen Robertson⁹⁶ ziyaret eder. Sadece Afganistan emiri Abdurrahman Kâfiristan'ı kendine bağlayabildi. Kâfiristan'a ilk saldırı 1895/96 kış aylarında General Gulâm Heyder önderliğinde düzenlendi. Genelde yay ve okla silahlanmış (kaba tüfekler henüz yeni giriyordu ülkeye) Kâfirler Afgan topçularına karşı koyamadılar. Ordunun arkasından İslam'ı yaymak için mollalar girdi. Nihayet, Abdurrahman her işgalcinin uyguladığı yöntemi uyguladı: Kâfirlerin aileleri Afganistan'ın iç kısımlarına, onların yerine ise Afgan dağlıları yerleştirdi. Böylece, üç tarafından Afgan topçularıyla, doğuda ise İngiltere'ye tâbî Çitral vadisiyle çevrili ülke kısa sürede Afganistan'ın içine girer⁹⁷.

⁹¹ Kafir dilleri için bkz: Edelman, *Darskie yaziki* (bibliyografya ile birlikte).

⁹² *Barthold'un ilavesi* Timur dâhil, insanlar geçitten urgan ipe inerler. Kale, nehir, dağ, yazıt.

⁹³ Şerefeddin Yezdi, II, 22.

⁹⁴ «Kâfir toplumunda ataerkil yapı için bkz: Herrlich, *Beitrag; Narodı Peredney Azii*, s. 139–142.»

⁹⁵ *Barthold'un ilavesi* Hunza halkı (Kancut bölgesi) ve (Buriş-Verşik) dili için bkz: Zarubin, *Verşikskoe nareçie*; Lorimer, *The Burishaski Language*. N. Marr'ın Kancut dilini 'Yafes' dillerine dâhil etmesiyle ilgili bkz: Zarubin, *N. J. Marr i kandjutskiy yazık*.

⁹⁶ *Barthold'un ilavesi* Robertson, 1890-91 yıllarında orada bulunmuştur; kitabı *The Kafirs* (1896).

⁹⁷ Abdurrahman tarafından işgal edildikten sonra Kafiristan'ın adı Nûristan olarak değiştirilir. Bkz. Niedermayer, *Afghanistan*, s. 30.

